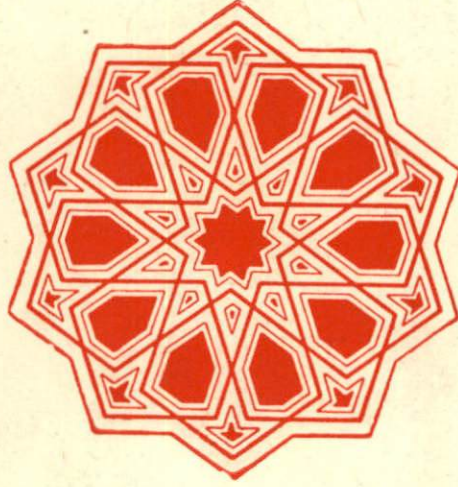

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1958 - 1959

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ—ANKARA

1 9 6 0

Emirü Poloy Bağısı

Yıl: 1958—1959

Cilt : VII

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1958 - 1959

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ—ANKARA

1 9 6 0

İ Ç İ N D E K İ L E R

	Sayfa No.
Ali Hikmet BERKİ	: İslâmda Vakıf 1 - 10
Prof. Tayyib OKİÇ	: İslâmiyette İlk Nüfus Sayımı 11 - 20
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: Değerler ve İnanma Problemi Hak- kında Bazı Notlar 21 - 32
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: Quelques Notes Sur le Problème Des Valeurs et de la croyance 33 - 42
Prof. Dr. Şakir BERKİ	: İslâm Hukukunda Adalet Esasları ve Adalet Teşkilâtı 43 - 54
Doç. Dr. Mehmet TAPLAMA- CIOĞLU	: Din Sosyolojisi Çalışmaları 55 - 61
Doç. Dr. Neş'et ÇAĞATAY	: Fatimiler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri 63 - 77
Nafiz DANIŞMAN	: İslâmda Mücadele Hedeflerinin De- ğişmesi 79 - 83
Mehmet ÖNDER	: Mevlananın El Yazısı Üzerine Bir Araştırma 85 - 87
Dr. Cavit SUNAR	: Bergsonda Cansız Madde ve Can- lılar Âlemi 89 - 95
Dr. Bahriye ÜÇÖK	: Ridde 97 - 113
Neda ARMANER	: Okullarda Din Öğretimi Üzerine .. 115 - 118
Dr. İbrahim Ağâh ÇUBUKÇU	: İslâm Müelliflerine Göre İlimlerin Taksimi ve Bunlar Arasında Gazzal- inin Yeri 119 - 130
Dr. Necati ÖNER	: Tanzimattan Sonra Türkiyede İlim ve Mantık Anlayışı 131 - 177
 <u>Bibliyografya</u>	
Dr. Yaşar KUTLUAY	: Soheil M. Afnan, Avicenne 179
Doç. Dr. Mehmet TAPLAMA- CIOĞLU	: Reuben Levy, The Social Structure of Islam 180
Doç. Dr. Hüseyin YURDAYDIN	: Prof. Dr. Y. Abadan - Prof. B. Savcı, Türkiyede Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış 180
Nafiz DANIŞMAN	: M. Hamidullah, Le Prophète de L'İslam 181
Dr. M. Esad KILICER	: Dr. Muhammed Yûsuf Mûsa, Mu- hâdarât fî Tarîh-il Fıkh'il-İslâm ... 183

İSLÂMİYETTE İLK NÜFUS SAYIMI

Prof. M. TAYYİB OKIÇ

İstatistiğin faydaları bugün artık tamamiyle anlaşılmiş olduğundan, bu mevzuun büyük ehemmiyeti üzerinde fazla durmağa lüzum yoktur. Diğer medenî memleketlerde olduğu gibi, Türkiyede de istatistik işlerini tedvir eden müesseseler vardır. İstatistiğin ehemmiyeti kadar, mazisi de büyüktür.

“Mısır’da daha ilk sülâle devrinden itibaren (yani, tahminen Milâttan 2500-3000 sene evvel başlamak üzere), muntazam arazi tahrirlerinin yapılmakta olduğu anlaşıl-maktadır”¹. - “Beniisrail peygamberlerinin de sık sık nüfus sayımları yaptıkları anlaşılmaktadır. Nitekim, Hazreti İsa’nın doğumu da böyle bir nüfus sayımına tesadüf etmiş bulunuyordu.”². —“Aynı şekilde Ak Deniz havzasına mensup diğer kadim medeniyetlerde de, çok eski zamanlara ait olmak üzere muhtelif tahrirler ve istatistik malûmatı mevcut bulunmaktadır. —Bu meyanda nüfus sayımlarını en fazla ileri götüren memleketin Roma olduğu anlaşıl-maktadır. Orta zamanda da büyük bir kısım Avrupa memleketlerinde muhtelif şekillerde tahrirler yapılmış bulunmaktadır”³ [meselâ İngiltere ve Fransa’da]. —“Araplar Mısırda ve İspanya’da, Selçûkîler İranda, İlhânîler Hintte nüfus ve arazi tahrirleri yaptırmışlardır. Selçukî ülkesinde defterden dışarı kalmış, yani yazılmamış bir çiftlik yer yoktu (“Kamu defter içinde mektubdı”). —Bu vaziyette, Osmanlıların, yeni bir usûl ihdas etmeğe lüzum kalmadan, eski Türk-İslâm devletlerinden müdevver olan devlet usul ve ananelerini devam ettirmekten başka bir şey yapmadıkları anlaşıl-maktadır. Yalnız Selçuk Türkleri defterlerini Fârisî olarak tertip ettikleri halde, Osmanlı Türkleri Türkçe kullanmışlardır”⁴.

Şunu kaydedelim ki muhtelif İslâm devletlerinin resmî vesâiki, yani Arşiv malzemesi, büyük bir kısmı ile-maalesef- zamanımıza kadar gelememiştir⁵. Buna rağmen küçümsenemeyecek bir miktarda bu malzemenin mevcudiyetini hatırlamak icabeder. Parşömen ve papirüs üzerine yazılmış bulunan (VIII.—IX. asra ait) ve Mısırda elde

¹ Ömer Lütfi Barkan, Türkiyede imparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve Hakana mahsus istatistik defterleri, I (İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul 1941, II/2,s.26).

² (1) Ve vaki oldu ki, o günlerde bütün dünyanın tahriri yapılsın diye Kayser Augustus tarafından buyurultu çıktı.(2) Kirinius Suriye valisi bulunduğu zamanda yapılan ilk tahrir bu idi. (3) Herkes yazılmak için kendi şehrine gitti. (4) Yusuf da Davud evinden onun soyundan bulunduğu için Galiledeki Nasıra şehrinden, Yahudiyede Davudun şehri olan Beytleheme (5) nişanlısı Meryem ile beraber, orada yazılmak üzere çıktı; Meryem de gebe idi. (6) Ve vaki oldu ki, orada bulunurlarken, doğurması günleri geldi. (7) İlk oğlunu doğurdu; kundağa sardı, ve onu bir yemliğe yatırdı, çünkü handa onlara yer yoktu. (“İncili Şerif, yahut İsa Mesihin yeni Ahit kitabı”, aslına göre türkçesi yeniden tashih edilmiştir, üçüncü basılış, İstanbul 1951, Kitabı Mukaddes Şirketi neşri, s. 130).

³ İktisad Fakültesi mecmuası, s. 27.

⁴ Aynı mecmua, s. 28.

⁵ Hazreti Peygamber’le ilk halifelere ait vesikalar arşivi, 82/701 tarihindeki “Yawmu’l-Camâcim” vak’ası esnasında yanmıştır. “Bazı Hadis meseleleri üzerinde tetkikler” (İstanbul 1959) adlı eserimizde (ss. 123-130) bu mevzua dair bir bab tahsis etmiş bulunuyoruz (“Hazreti Peygamberin diplomatik vesikaları”).

edilen İslâm arşiv malzemesi mühimdir⁶. Muahhar asırlara ait olmak üzere Vakıf ve Şer'i mahkeme vesikaları da boldur. Fakat diğer zengin Arap arşivlerinin muazzam vesikaları halen mevcut değildir. İslâm âleminde bu hususa dair memnuniyeti mucip bir istisna kaydetmek icab ederse, Osmanlı arşivlerini zikredebiliriz. Filhakika Osmanlı İmparatorluğuna ait arşiv malzemesinin büyük bir kısmı elimizdedir. İstanbulda Başvekâlet Arşivi ile Topkapı Sarayı Müzesi arşivi, Ankarada Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Arşivi, ve muhtelif müzelerde muhafaza edilmekte olan Şer'i Mahkeme Sicilleri⁷, "Avrupanın en zengin arşivleri ile mukayese edilebilecek"⁸ değerli birer vesaik hazinesidir. Arşivlerdeki Tahrir defterleri üzerinde tetkiklerde bulunan Ord. Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan, bunların istatistik verimleri hakkında, IV. cü Türk Tarih Kongresine sunduğu bir tebliğde çok faydalı malûmat vermektedir⁹.

Kur'an-ı Kerimin, Hazret-i Peygamberin sekreterleri („kâtibu'l-wahy") tarafından yazılışı, Kur'an-ı Kerimdeki borç akitlerinin yazı ile tesbiti hakkındaki emir¹⁰, Hazret-i Peygamber ve Halifeleri tarafından yazdırılan diplomatik ve diğer vesikaların¹¹ mevcudiyeti, Halifelerin ve bilhassa ikinci Halife Ömer İbnu'l-Hattab'ın ittihaz ettiği rōjistr ve tahrir usulleri, bizce malûmdur. Ortaçağ Arapları, Avrupalılardan daha kültürlü ve yazının onlar arasında daha fazla yayılmış olduğu keyfiyeti, Garp müellifleri tarafından da bir vakıa olarak teslim edilmiş ise de,¹² onların meydana getirdikleri o muazzam arşiv vesikalarının-muhtelif sebeplerle- bugün nâmevcut oluşu acı bir hakikattir. Tarih ve inşa kitaplarında kopya veya zikredilen vesikalardan bir kısmının sıhhati hususunda ise, şüphe ve tereddütler mevcuttur. Bu keyfiyet, Hıristiyan ve diğer gayrı müslim cemaatlarına verilen imtiyazlara dair vesikalarda zuhur etmekte ve zikri geçen cemaatlar tarafından, sonradan, uydurulduğu intubainı uyandırmaktadır.

Bu kısa girişten anlaşılacağı vechile, İslâm âleminde, en eski nüfus ve arazi tahrir defter ve listelerinin orijinal nüshaları, maalesef, bugün mevcut değildir. Mevcut olanlar, en büyük kısmı ile, son asırlara ve Osmanlı İmparatorluğuna ait bulunanlardır.

Fakat, istatistik sahasında, Hazreti Peygamberin ilk teşebbüsü hakkındaki malûmatımız sahih temellere dayanmaktadır. En meşhur altı sahih Hadis mecmûasının ("Al-Kutubu's-Sitta") dördünde, Hazreti Muhammedin, nüfus sayımı hakkındaki emri

⁶ J. Sauvaget, Introduction à l'histoire de l'Orient Musulman; Elements de bibliographie, Paris 1942, p. 19.

⁷ Şer'i mahkeme sicillerinin ölçülmez değeri, şüphe götürmez bir hakikattir. Bunların ilmî ve tahriri ehemmiyetini ilk idrak edip istifade edenler, Ş. Seyfuddin Kemura başta olmak üzere, Boşnak ilim adamları olmuştur. Şer'i mahkeme sicilleri üzerinde Türkiyede de son zamanlarda tetkikler yapılmış ve bu tükenmez hazineden ilim namına istifade edilmeğe başlanılmış bulunmaktadır. Nitekim, bu sahada ihtisas kazanmış olan, Ankara Etnografya Müzesi emekli dahiliye müdürlerinden Bay Halid Ongan'ın Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi tarafından geçenlerde (1958'de) neşrolunan "Ankara'nın 1 numaralı Şer'îye sicili" adlı eseri, bu hususta atılmış takdire şayan bir hamledir.

⁸ J. Sauvaget, zikri geçen eser, p. 19.

⁹ Türk Tahrir defterlerinin istatistik verimleri hakkında araştırma (IV. Türk Tarih Kongresi. Kongreye sunulan tebliğler. Ankara 1952, s. 290-294.)

¹⁰ Kur'an, sura Al-Bakara (II), aya 282-283.

¹¹ Bkz. Muḥammad Ḥamidullāh, Documents sur la diplomatie musulmane à l'époque du Prophète et des Khalifes Orthodoxes, Paris 1935; aynı müellif: Macmû'atu'l-waḥā'iki's-siyāsiyya fi'l-'ahdi'n-nabawiyyi wa'l-hilāfati'r-rāşida, Mısr 1941.

¹² J. Sauvaget'nin zikri geçen eseri, s. 21 (... "Elle est en effet, d'autant plus insolite que les Arabes du Moyen Age étaient nettement plus cultivés que les Européens de la même époque: l'usage de l'écriture était plus largement répandu chez eux, leur administration n'était pas moins "paperassière" que celles que nous sommes habitués à fréquenter").

ile ilgili hadis geçmektedir¹³. Diğer ta'birle, Al-Buḥārî ve Muslim'in "Al-Câmi'uş-Şaḥîḥ"lerinde ("Aş-Şaḥîḥân"), An-Nasâ'î ve İbn Mâca'nın "As-Sunan"larında, nihayet İbn Ḥanbal ve Abū Ya'la Al-Mawşilî'nin "Al-Musnad"larında, İslâmiyetteki ilk nüfus sayımına dair hadis yer almıştır.

Al-Buḥārî'ye göre, tanınmış sahâbilerden olan Ḥuzayfa* İbnu'l-Yamân, bize şu malûmatı vermektedir:

Nebî —Şallallâhu 'alayhi wa sallam - buyurdu ki: "Nâs'dan, Müslümanlığımı sözü ile açıklayan kimseleri bana yazınız" ("Uktubû lî man talaffaza bi'l-İslâmi mina'n-nâs" = اكتبوا لي من تلفظ بالاسلام من الناس).¹⁴

Aynı Hadisin başka bir varyantı Muslim'in "Al-Câmi'uş-Şaḥîḥ"inde¹⁵ ve Aḥmad

¹³ "Bazı Hadis meseleleri üzerinde tetkikler" adlı eserimizde (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayımları, No: XXVII, İstanbul 1959, ss. 47-48), bu mevzua kısaca temas etmiş bulunuyoruz ("Sahâbilerin sayısı ve İslâmiyette ilk nüfus sayımı").

¹⁴ Muḥammad ibn İsmâ'îl Al-Buḥārî, Al-Câmi'uş-Şaḥîḥ, İstanbul 1315, IV, 33-34; 56 ncı kitâb (Kitâbu'l-cihâdi wa's-Siyar), 181 inci bâb (Bâbu kitâbatil-imâmî'n-nâs), hadis no 1. - 2. Hadisin tam metni şöyledir:

- (a) حدثنا محمد بن يوسف ، حدثنا سفيان عن الاعمش عن أبي وائل عن حذيفة ، رضى الله عنه ، قال ، قال النبي ، صلى الله عليه وسلم : اكتبوا لي من تلفظ بالاسلام من الناس . فكتبنا له ألفاً وخمسةائة رجل . فقلنا : نخاف ونحن الف وخمسةائة ؟ فلقد رأيتنا ابتلينا حتى ان الرجل ليصلي وحده وهو خائف .
- (b) حدثنا عبيدان عن أبي حمزة عن الاعمش : فوجدناهم خمسةائة .
- (c) قال ابو معاوية : ما بين ستمائة الى سبعمائة .

a) Bize Muḥammad ibn Yûsuf haber verdi. Ona Sufyân Al-A'maş'tan, o Abū Wā'ilden, o da Ḥuzayfa-Raḍiyallâhu 'anh-dan nakleder. Ḥuzayfa der ki: Nabî, Şallallâhu 'alayhi wa sallam-şöyle buyurdu "Nâsdan Müslümanlığımı sözü ile açıklayan kimseleri bana yazınız". Biz Kendisine bin beşyüz kişiyi yazdık ve dedik ki: Biz bin beşyüz kişi olduğumuz halde [mi] korkuyoruz? Fakat [sonraları, bir fitneye] mübtelâ olduğumuzu gördüm ki tek başına olan kimse korkarak namaz kılıyordu. - b) Bize 'Abdân Abū Ḥamza'dan, o da Al-A'maş'tan nakleder. Al-A'maş der ki: "Biz onları [Müslümanlığımı sözü ile açıklayanları] beş yüz olarak bulduk". -c) Abū Mu'âwiya der ki: "altı yüz ile yedi yüz arasında").

Bkz. keza: El-Bokharî, Les Traditions Islamiques, traduites de l'Arabe avec notes et Index par O. Houdas et W. Marçais, Paris 1906, II, 369; Zeynüddin Ahmed Zebidî-Kâmil Miras, Sahihi Buhari muhtasarı Tecridi Sarih tercemesi ve şerhi, İstanbul 1941, VIII 483-485, No. 1277).

¹⁵ Muslim ibnu'l-Ḥaccâc Al-Ḥuşayrî, Al-Câmi'uş-Şaḥîḥ, İstanbul 1330, I, 91, al-Ḳâhira 1374/1955 (Muḥammad Fu'âd 'Abdulbâkî neşri), I, 131-132, Hadis no. 235 (149). Muslim'in "al-Câmi'uş-Şaḥîḥ"inde bu hadis I. Kitabda ("Kitâbu'l-İmân") 67 nci babta ("Bâbu'l-istisrâri bi'l-İmâni li'l-ḥâ'if") yer almıştır. Hadisin tam metni : حدثنا ابو بكر بن ابي شيبة ومحمد بن عبدالله بن نمير وابو كريب ، واللفظ لابي كريب ، قالوا : حدثنا ابو معاوية عن الاعمش عن شقيق ، عن حذيفة قال : كنا مع رسول الله ، صلى الله عليه وسلم ، فقال :

- احصوا لي كم يلفظ الاسلام . قال فقلنا يا رسول الله ، أتخاف علينا ونحن ما بين الستمائة الى السبعمائة ؟ قال : انكم لا تدرون ، لعلمكم ان تبتلوا . قال فابتلينا حتى جعل الرجل منا لا يصلي الا سرا .

(Bize Abū Bakr ibn Abî Şayba, Muḥammad ibn 'Abdillâh ibn Numayr ve Abū Kurayb-söz Abū Kurayba aittir- haber verdiler. Onlara Abū Mu'âwiya Al-A'maş'tan haber vermiş. -Al-A'maş Şaḥîḥ'tan, o da Ḥuzayfa'dan nakleder. Ḥuzayfa der ki: [Bir gün] Rasûlullâh-Şallallâhu 'alayhi wa sallam- ile beraberdik Bize [şöyle] buyurdu: "Müslümanlığımı sözü ile açıklayanların kaç kişiyi olduğuna bana sayınız". Ona: "Bizim için mi korkuyorsun, ya Rasulallah? Halbuki biz altı yüz ile yedi yüz arasındayız" dedik. [Peygamber]: "Siz bilmezsiniz. Belki [bir fitne ile] karşılaşacaksınız" buyurdu. [Ḥuzayfa] derki: [Hakikaten öyle bir fitneye] mübtelâ olduk ki içimizden [bazıları] namazlarını gizli olarak kılmağa başladılar".

(*) — "Zel" (ذ) harfinin muadili harf bulunmadığı için Z kullanmak zorunda kaldık.

İbn H̄anbal'ın "Al-Musnad"ında¹⁶ yer almaktadır ki şöyledir: "Müslümanlığımı sözü ile açıklayanların kaç kişi olduğunu bana sayınız" (Aḥşü lî kam yalfîzu'l-İslâm" = (احصوا لى كم يلفظ الاسلام).

Bu hadisin İbn Māca'nın "As-Sunan"ında¹⁷ ve Abū Ya'la'nın "Al-Musnad"ında¹⁸ ki varyantları da evvelkinden az farklıdır: "Müslümanlığımı sözü ile açıklayan bütün kimseleri bana¹⁹ sayınız" ("Aḥşü lî kulla man talaffaza bi'l-İslâm" = (احصوا لى كل من (تلفظ بالاسلام).

Görülüyor ki bu hadis, az farkla, zikri geçen beş Hadis mecmûasının her birinde yer almaktadır. Altı sahih hadis mecmû'alarından biri olan an-Nasā'î'nin "As-Sunan"ında da bu hadisin mevcudiyetine, Al-Buḥārî'nin "Al-Cāmi'u's-Şaḥîḥ"inin şarihleri [meselâ: Badruddîn Al-'Aynî²⁰ ve Şihâbuddîn Al-Ḳaştallânî²¹] işaret etmişlerse de, zikri geçen mecmuanın elimizde mevcut nüshalarında, maalesef, bu hadise tesadüf edemedik. Halbuki An-Nawawî'ye göre, An-Nasā'î'nin (ve diğer bazı muhaddislerin) rivayetinde, bu hadis: "Aḥşü lî man kâna yalfîzu bi'l-İslâm" (احصوا لى من كان يلفظ بالاسلام)²² tarzında imiş.

Bahis konusu olan hadis metninde "yazınız" (اكتبوا) ile "Sayınız" (احصوا) ta'birleri arasındaki fark göze çarpmaktadır. "Sayınız" ta'biri "Yazınız" ta'birinden daha umumî, daha şumullüdür. Hatta, "Sayınız" ta'biri, bazan, "Yazınız" mefhumu ile tefsir edilegelmiştir²³. Hakikatta ise, bu iki çeşit varyant, hem sayımın yapılmasına, hem de onun yazı ile tesbit edilmesine delâlet eder. Esasen, herhangi bir sayım yazı ile tesbit ediliyor mu? Asker, bilhassa şu veya bu sefere iştirak edecek asker listelerinin yazılmakta olduklarını te'yid eden diğer hadisler de vardır. Meselâ zevcesi hacca gitmek niyyetinde olan bir kişinin bir gazve için yazıldığına dair bir hadise Al-Buḥārî'nin "Al-Cāmi'u's-Şaḥîḥ"inde rastlamaktayız: "Ya Rasûlallâh, ben falan gazve için yazıldım ("Yâ Rasûlallâh, uktutibtu fî gazwati kazâ wa kazâ...") = (يا رسول الله، اكتبت في غزوة (كذا وكذا).²⁴ Bu hadisin diğer bir varyantı şöyledir: "Ya Rasûlallâh, İnnî kutibtu fî gazwati kazâ wa kazâ... (يا رسول الله، انى كتبت في غزوة كذا وكذا).²⁵

Hazreti Muhammed tarafından emir buyurulan sayımın fiilen icra edildiği, yine aynı hadisin devamından anlaşılıyor. Şu kadar ki, sayımın neticesi hususunda bazı rakkam ihtilâflarına rastlanmaktadır. Ḥuzayfa İbnu'l-Yamân, devamla, diyor ki: "Biz Kendisine bin beşyüz kişiyi yazdık" ("Fa katabnâ lahû alfân wa ḥamsa mi'ati racul" = (فكتبنا له ألفاً وخمس مائة رجل).²⁶ Bu rakkam Muslim²⁷, İbn Māca²⁸ ve Aḥmad

¹⁶ Aḥmad ibn H̄anbal, Al-Musnad, Mişr 1313, V, 384.

¹⁷ Muḥammad ibn Yazîd ibn Māca, As-Sunan, Mişr 1349, II, 492; al-Ḳāhira 1373/1953 (Muḥammad Fu'ād 'Abdulbâkî neşri), II, 1336-1337, Hadis No. 4029, 36 ncı kitab. (kitābu'l-fitan), 23 üncü bab (Bābu's-şabri 'ala'l-balā').

¹⁸ Bkz. Muḥyiddîn An-Nawawî, Al-Minhâc fî şarḥi Şaḥîḥi Muslimi'bnî'l-Ḥaccâc, Mişr-Bülâk 1304, II, 18 (Al-Ḳaştallânî'nin "İrşâdu's-Sârî li şarḥi Şaḥîḥi'l-Buḥārî" adlı eserinin kenarında).-İstanbulda Fatih (No.1149) ve Şehid Ali Paşa (No.564) kütüphanelerindeki Abū Ya'la Musnad'ının yazma nüshalarında, Ḥuzayfa'nın musnadı eksiktir.

¹⁹ "Bana" ("lî") kelimesi Abū Ya'la'nın rivayetinde eksiktir.

²⁰ 'Umdatul-Ḳārî fî şarḥi Şaḥîḥi'l-Buḥārî, İstanbul 1311, VII, 98.

²¹ İrşâdu's-sârî li şarḥi Şaḥîḥi'l-Buḥārî, Mişr (Bülâk) 1307, V, 175.

²² Al-Minhâc, I, 17-18.

²³ Bkz. 'Umdatul-Ḳārî, VII, 98.

²⁴ Al-Cāmi'u's-Şaḥîḥ, IV, 18.

²⁵ Al-Cāmi'u's-Şaḥîḥ, IV, 34- Başka bir varyantta: "Ya Rasûlallâh, İnnî urîdu an aḥruca fî çayşi kazâ wa kazâ wa mra'atî turîdu'l-ḥacc" (Al-Buḥārî, Al-Cāmi'u's-Şaḥîḥ, II, 219): (يا رسول الله، انى اريد ان اخرج في جيش كذا وكذا وامراتى تريد الحج).

²⁶ Al-Buḥārî, Al-Cāmi'u's-Şaḥîḥ, IV, 34.

²⁷ Al-Cāmi'u's-Şaḥîḥ, I, 91.

²⁸ As-Sunan, II, 492.

İbn H̄anbal²⁹ in naklinde altı yüz ile yedi yüz arasındadır (“...wa naħnu mā bayna’s-sitti miatin ila’s-sab’i mi’a...” = ونحن ما بين السبعمائة الى السبعمائة). Bu varyant Al-Buħārî’ye de meçhul kalmamıştır. Hatta onu, yukarıda zikri geçen hadisin hemen akabinde derc etmekle³⁰ iktifa etmeyip, başka bir varyantı da buna ilâve etmiştir ki, buna göre rakkam - bini hazf edilip - beş yüze inmiştir (“Fa wacadnâhum ħamsa mi’a” = (فوجدناهم خمسمائة)³¹).

Bu rakkamların ihtilâfına (500, 600-700, 1500) dair şarihler, şu izahatı nakletmişlerdir:

a) Sayım, belki müteaddit def’alar ve muhtelif yerlerde yapılmıştır³².

b) Diğer bir tefsire göre 1500 rakkamı ile İslâmiyeti kabul edenlerin hepsi kasdedilmektedir, yani erkek, kadın, çocuk, köle³³, 600 ile 700 arasındaki rakkam erkeklere, 500 ise muhariblere ait olsa gerekir³⁴. Fakat bu son tefsir bazı tenkitlere (meselâ An-Nawawî’nin i’tirazlarına)³⁵ uğramıştır.

Hazreti Peygamberin nüfus sayımı hususundaki emrinin tarihi de tamamen belli değildir. Bazı müelliflere göre bu emir, Uħud gazvesine çıkıldığı zaman (sene 3/625), diğerlerine göre H̄andağ’ın kazıldığı sıralarda (sene 5/627), nihayet başkalarına göre H̄udaybiyya seferine gidilirken (sene 6/628) verilmiş olabilir³⁶. Prof. Dr. Muħammad Ħamîdullâh, bu sayımın, Hicretin birinci yılında icra edildiği kanaatinde³⁷.

Sayımın saiklerinden en mühimmi, her halde, askerî bir karakteri haiz olacaktır. Yani, bidayette, askerî kuvvetin sayısını tesbit etmek lüzumu hissedilmiştir. Nitekim H̄udaybiyya gazvesine katılan Sahabîlerin sayısı 1300, 1400, 1500 veya 1600 olarak ileri sürülmektedir ki Hadiste verilen ilk rakkama böylece mutabık düşer. Al-Buħārî’nin “Al-Câmi’u’s-Şaħîh”i³⁸, ile An-Nasâ’î’nin As-Sunan’ında³⁹ yer almış bulunan başka bir hadiste de aynı rakkama (1500’e) tesadüf ediliyor. Şâlim ibn Abî’l-Ca’d, bir kerre Câbir’e —Hazreti Peygamberin H̄udaybiyya seferi vesilesiyle— “Siz o zaman kaç kişi idiniz?” (“Kam kuntum yawma’izin? = كم كنتم يومئذ؟”) diye sorduğunda, Câbir de “Bin beşyüz” (“Alfun wa ħamsu mi’a” = ألف وخمسمائة) diye cevap vermiştir.

²⁹ Al-Musnad, V, 384.

³⁰ Al-Câmi’u’s-Şaħîh, IV, 34.

³¹ Aynı eser, IV, 34.

³² Al-‘Aynî, ‘Umdatul-kârî, VII, 99.

³³ Aynı eser, VII, 99.

³⁴ Aynı eser, VII, 90.

³⁵ Al-Minhâc, II, 18; bkz. keza: Al-‘Aynî, ‘Umdatul-kârî, VII, 98. -An-Nawawî, yukarıdaki tezi çürüttükten sonra, başka bir fikir ileri sürmektedir: belki 600-700 kişi ile Medineliler, 1500 kişi ile onlarla bir olan etraftaki Müslümanlar kasd edilmektedir (Al-Minhâc, II, 18). Bkz. keza: Al-‘Aynî, ‘Umdatul-kârî, VII, 98; Al-Ķaşallânî, İrşâdu’s-Sârî, V, 175.

³⁶ Al-‘Aynî, ‘Umdatul-kârî, VII, 98; Al-Ķaşallânî, İrşâdu’s-sârî, V, 175.

³⁷ AĶdamu ta’lîfin fi’l-Ħadîti’n-Nabawîyy (Macallatu’l-Macma’i’l-‘İlmiyyi’l-‘Arabîyy, Dimâşk 1953, XXVIII - 1, s. 102).

³⁸ IV, 170; V, 63.- Al-‘Aynî, ‘Umdatul-kârî, VII, 279.

³⁹ AĶmad An-Nasâ’î, As-Sunan, Mişr, 1348, I, 61.- Gerçi bu hadis nüfus sayımı ile ilgili değil ve sadece bir seferde [ikinci namazının vakti geçmekte iken abdest almak için suyun bulunmamasından dolayı], Hazreti Peygamberin bir mucizesi ile ilgili ise de, Mü’min sayısına temas edilmesinden dolayı bu noktaya burada işaret etmeyi münasip bulduk. Al-Buħārî’deki, bu mevzu ile ilgili hadislerden anlaşılacağı vechile, bu sefer ile H̄udaybiyya seferi kasd edilmektedir. H̄udaybiyya’da bulunan Müslümanların sayısına dair hadisler için bkz.: -Al-Buħārî, IV, 169, 170; V, 62, 63, 64; VI, 45, 252-253; Muslim, VII, 59 [Al-‘Aynî, ‘Umda, VII, 532-534; VIII, 278-280; An-Nawawî, ŞarĶu Muslim, IX, 131].

Sayım mes'esiyle ilgili Hadisin nakline (transmission'una) gelince:

Hazreti Peygamberin meşhur sahabîlerinden olan Huzayfa İbnu'l-Yamân, bu Hadisin ilk nâkîlidir. Huzayfa'dan Hadisi rivayet eden Abû Wâ'il'dir (yâni Şakîk ibn Salama). Abû Wâ'il'den Hadisi yayan Al-A'maş (Sulaymân ibn Mihrân)dır. Al-A'maş'dan Hadisi yayanlar ise, üç kişidir: a) Sufyân At-Tawrî ki bu Hadis ondan (Muham-mad ibn Yûsuf Al-Firyâbî yoluyla) Al-Buhârî'ye gelmiştir; b) Al-Buhârî'nin ikinci rivayet zinciri 'Abdân yoluyla Abû Hâmza'ya dayanır ki o da, Al-A'maş'dan naklen, rakkamı, beşyüz olarak rivayet etmektedir; c) Al-A'maş'tan bu hadisi rivayet eden üçüncü râvi Abû Mu'âwiya'dır ki hadisin diğer varyantı (600 ilâ 700 kişi olarak) ondan nakledilmiştir. Bu varyant bütün zikri geçen Hadis kitaplarında geçmektedir.

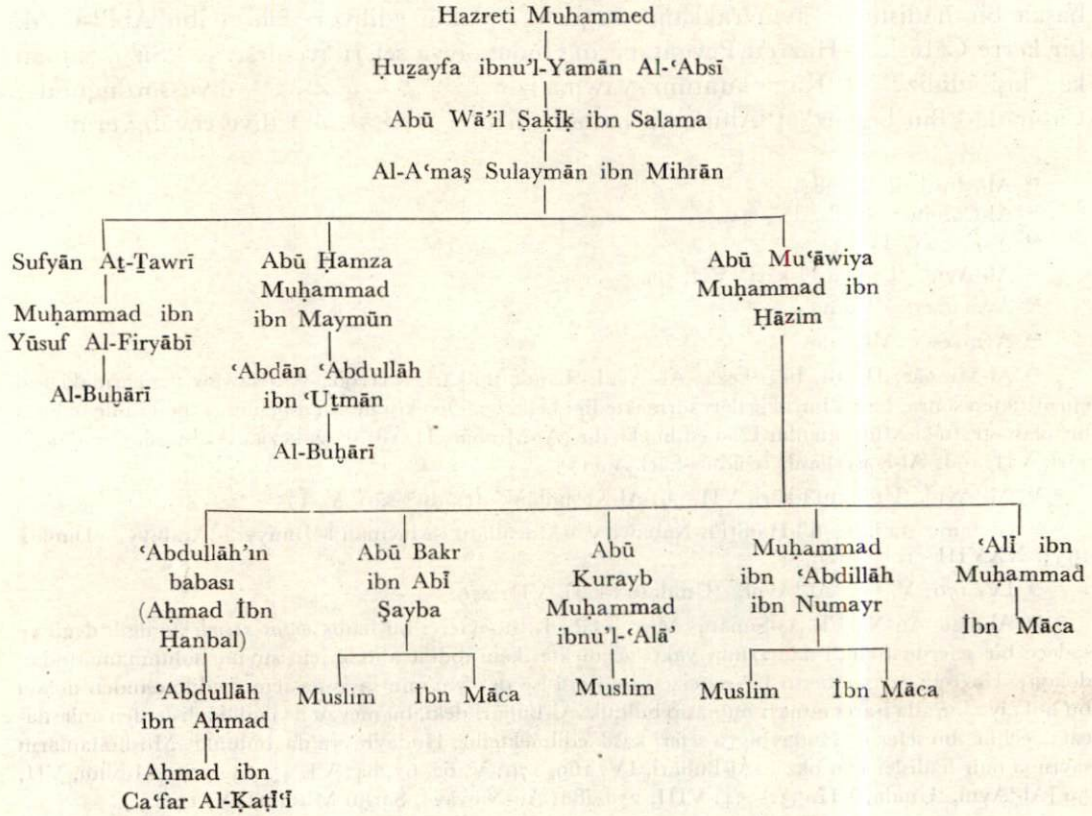
Muslim bu hadisi üç yoldan Abû Mu'âwiya'ya kadar çıkarmaktadır. Muslim'in birinci yolu: Abû Bakr ibn Abî Şayba, ikincisi Abû Kurayb (Muhammad ibnu'l-'Alâ' ki hadisin lafzı ondandır, nihayet üçüncüsü Muhammad ibn 'Abdillâh ibn Numayr'dır.

İbn Mâca da bu hadisi Abû Mu'âwiya'dan üç yoldan almıştır ki şunlardır:

- Abû Bakr ibn Abî Şayba,
- Muhammad ibn 'Abdillâh ibn Numayr,
- 'Alî ibn Muhammad.

Nihayet, Aḥmad ibn Ḥanbal da bu hadisi Abû Mu'âwiya'ya istinaden nakletmiştir (bkz.: Aḥmad ibn Ca'far Al-Ḳaṭî'î, 'Abdullâh ibn Aḥmad'dan, 'Abdullâh da babasından- yani Aḥmad ibn Ḥanbal'dan- o ise Abû Mu'âwiya'dan).

Bu vaziyet aşağıdaki rivayet zincirinden daha kolay anlaşılır:

Bu rivayet zincirinden anlaşılacağı vechile, Hazreti Peygamberden —Huzayfa İbnu'l-Yamân yoluyla- bu hadisin transmission'u (nakli) inanılır kimseler (tikât) tarafından Al-Buḥārî, Muslim, İbn Mâca ve Aḥmad ibn Ḥanbal'a kadar varır. Bu zinciri teşkil eden râvilere burada kısaca temas etmeği uygun bulduk.

I. Al-Buḥārî'ye kadar gelen İsnād:

1 — Huzayfa İbnu'l-Yamân (Abū 'Abdillāh Al-'Absî), kibâr-ı sahâbedendir. Hazreti Peygamberden birçok hadis rivayet eden Huzayfa "Şâhibu's-sirr" diye tanınmaktadır. Uhud gazvesine ve diğer gazvelere iştirak etmiş bulunan bu meşhur sahâbi, 36/656-657 tarihinde vefat etmiştir⁴⁰.

2 — Abū Wâ'il Şaḳîḳ ibn Salama Al-Asadî, Tâbi'ün'dan olup, Hazreti Peygamber zamanını idrak ettiği halde, Kendilerini görmek şerefine nail olamamıştır. Fakat Hazreti 'Umar, 'Uṭmân, 'Alî, İbn Mas'ûd, Huzayfa İbnu'l-Yamân ve diğer bazı sahâbi ve tabiilerden birçok hadis işitmiş ve rivayet etmiştir. Al-Ḥaṭîb Al-Bagdâdî ile Badruddîn Al-'Aynî'nin -Abu Sa'îd ibn Şâlih'ten naklen- Abū Wâ'il'in yüz elli yaşında olduğu halde, cenaze namazları kıldırıldığı hakkındaki rivayetleri, doğru olmasa gerekir. Zira, aynı müellifler, 82/701 tarihinde vefat eden Abū Wâ'il'in, Hazreti Peygamberin bi'setinden evvel on yaşında olduğuna dair kendi ifadesini de, aynı yerde kayd etmektedirler. Bu zat şayanı itimad hadis ravilerinden addedilir⁴¹.

3 — Al-A'maş (Sulaymân ibn Mihrân, Abū Muḥammad, Al-Asadî), tabi'ün'dan ("Şigâru't-tâbi'in"den) sayılır; 148/765 tarihinde vefat etmiştir. Anas ibn Mâlik ile 'Abdullâh ibn Awfâ'yı görmüşse de, onlardan hadis işitmemiştir. Hadisleri Abū Wâ'il'den rivayet etmiştir. Çok dindâr bir zat olduğu söylenmektedir⁴².

Al-Buḥārî'den başka diğer muhaddislerin isnadları Al-A'maş'a kadar müşterektir. Ancak Al-A'maş'tan sonraki râviler değişmektedir.

4 — Sufyân At-Tawrî (İbn Sa'îd ibn Masrûḳ ibn Ḥabîb, Abū 'Abdillāh) büyük bir din ve Fıkıh âlimi ve aynı zamanda bir mezheb sahibi kimse olup Tâbi'u't-tâbi'in'dendir (Hazreti Peygamber ve Sahâbilerinden sonra ikinci nesil). 97/715-716 tarihinde dünyaya gelen Sufyân, 161/778 tarihinde vefat etmiştir⁴³.

5 — Al-Buḥārî'nin şeyhlerinden biri olan Al-Firyâbî (Muḥammad ibn Yûsuf ibn Wâkid, Abū 'Abdillāh); Al-A'maş ile iki Sufyân'a yetişip, onlardan hadis rivayet etmiştir. Al-Firyâbî'den de Aḥmad ibn Ḥanbal ve Al-Buḥārî hadis rivayet etmişlerdir. Gerek İbn Ḥanbal, gerek Al-Buḥārî, An-Nasâ'î ve Abū Ḥâtim, Al-Firyâbî hakkında çok takdîrkar sözler sarfetmişlerdir. 212/827 tarihinde vefat etmiştir⁴⁴.

Zikri geçen Hadîsin, Al-Buḥārî'deki ikinci varyantı Al-A'maş'tan Abū Ḥamza ve 'Abdân yoluyla gelmiştir:

a) Abū Ḥamza (Muḥammad ibn Maymûn Al-Marwazî As-Sukkarî), hadiste meşhur ve güvenilir bir imamdır. 167/783-784 tarihinde vefat etmiştir⁴⁵.

⁴⁰ Muḥammad İbn Sa'd, Kitâbu't-Tabakâti'l-Kabîr (Prof. Dr. K. V. Zetterstéén neşri), Leiden 1909 (VI, 8), 1915 (VIII, 72); Al-'Asḳalânî (Şihâbuddîn Aḥmad), Al-İşâba fî tamyizi's-Şahâba, Mişr 1323, I, 332, No. 1642.

⁴¹ İbn Sa'd, Kitâbu't-Tabakât, VI, 64-69; Al-Ḥaṭîb Al-Bagdâdî, Târîhu Bâgdâd aw Madînatî's-Salâm, Al-Kâhira 1349/1931, IX, 268-271; Al-'Aynî, 'Umdatul-kârî, I, 322.

⁴² İbn Sa'd, At-Tabakât, VI, 238-240; Al-'Aynî, 'Umdatul-kârî, I, 249-250; Şamsu'ddîn Az-Zahabî, Mîzânul-İtidâl fî nakdi'r-ricâl, Mişr 1325, III, 382, No. 3583.

⁴³ İbn Sa'd, At-Tabakât, VI, 257-260; Al-'Aynî, 'Umdatul-kârî, I, 260.

⁴⁴ Az-Zahabî, Mîzân, III, 151, No. 1322; Al-'Aynî, 'Umdatul-kârî, I, 428.

⁴⁵ Az-Zahabî, Mîzân, III, 142, No. 1228.

b — ‘Abdân (‘Abdullâh ibn ‘Utmân ibn Cabala), Mâlik ibn Anas ve Hammâd ibn Zayd’dan işittiği hadisleri rivayet etmiştir. Al-Buḥārî de -gördüğümüz gibi- ondan hadis rivayet etmektedir. 220-/835 veya 221/836 tarihinde, yetmiş altı yaşında olduğu haldé vefat etmiştir⁴⁶.

II. Muslim’e kadar gelen İsnad:

Al-A‘maş’a kadar Muslim’in isnadı da Al-Buḥārî’ninki gibi olduğundan dolayı, biz burada yalnız Al-A‘maş’dan sonraki ravilere temas edeceğiz.

Bahis konusu olan hadis, Al-A‘maş’ın râvisi olan Abū Mu‘âwiya’dan üç ravi yoluyla Muslim’e kadar gelmiştir ki bu üç râvinin de dayandıkları Abu Mu‘âwiya’ya temas etmekteyiz lüzumludur.

Abū Mu‘âwiya Aḍ-Ḍarîr (Muḥammad ibn Hâzim), hadiste meşhur ve güvenilir insanlardandır. Ancak, Murci’a fırkasına mensub olduğu ve bu yüzden cenazesinde Wakî’ın hazır bulunmadığı söylenmektedir. Kûfa’da 195 (810-811) tarihinde vefat etmiştir⁴⁷.

Muslim, mezkûr hadisi, Abū Mu‘âwiya’nın şu üç râvisinden almaktadır:

1 — Abū Bakr ibn Abî Şayba (‘Abdullâh ibn Muḥammad ibn İbrâhîm) meşhur hadisçi ve büyük “al-Muşannaf”ın sahibidir. Kûfa’da 235 (849) te vefat etmiştir. “Al-Muşannaf”ın bir nüshası (yazma) İstanbul’da Köprülü Mehmed Paşa kütüphanesinde mevcuttur (No. 438)⁴⁸.

2 — Muḥammad ibn ‘Abdillâh ibn Numayr (Abū ‘Abdi’r-Raḥmân Al-Hamadânî) 234 (848-849) tarihinde vefat eden bir râvidir ki Al-Buḥārî de bazı hadisleri ondan almıştır⁴⁹.

3 — Kûfa’lı Abū Kurayb ki zikri geçen hadisin lâfzını Muslim, ondan almıştır. “Abū Kurayb” künyesi olup, asıl ismi Muḥammad ibnu’l-‘Alâ’dır. 248 (862) tarihinde vefat etmiştir⁵⁰.

III. İbn Mâca’ya kadar gelen isnad:

Görüldüğü gibi İbn Mâca, zikri geçen hadisi, Abū Mu‘âwiya’nın iki râvisinden almıştır. Birinci râvisi İbn Numayr’dır ki Muslim’in râvileri arasında da ismi geçmektedir. İkincisi de ‘Alî ibn Muḥammad’dır.

IV. Aḥmad İbn Ḥanbal’a kadar gelen isnad:

Mezkûr hadisi, Aḥmad ibn Ḥanbal (261/874) Abū Mu‘âwiya’dan nakletmektedir. Bu hadisi, Abū Bakr Aḥmad ibn Ca’far ibn Ḥamdân Al-Ḳaṭî’î (368/978-979)⁵¹, Aḥmad ibn Ḥanbal’ın oğlu Abū ‘Abdi’r-raḥmân ibn Aḥmad’dan naklen Al-Musnad’a dercetmiştir.

Evvelce de işaret ettiğimiz vechile Şaḥîḥu’l-Buḥārî şârihleri, bu hadisin An-Nasâ’î (303/915)nin “As-Sunan”) “Al-Muctabâ” veya “Al-Muctanâ”)nda (Hannâd’dan

⁴⁶ Al-‘Aynî, ‘Umda, I, 87; III, 278.

⁴⁷ İbn Sa’d, Aṭ-Ṭabaḳât, VI, 283-284; Az-Zahabî, Mizân, III, 382, No. 3583.

⁴⁸ Hacı Hâlifâ, Kaşfu’z-zunûn ‘an asâmi’l-kutubi wa’l-funûn (Şarafuddin Yaltkaya ve Kilisli Rifat neşri), İstanbul 1362/1943, II, 1678; Max Weisweiler, İstanbuler Handschriftenstudien zur arabischen Traditionsliteratur, İstanbul 1937, s. 74-75, No. 49.

⁴⁹ Al-‘Aynî, ‘Umdatul-Ḳarî, III, 698.

⁵⁰ İbn Sa’d, Aṭ-Ṭabaḳât, VI, 289; Al-‘Aynî, ‘Umdatul-Ḳarî, I, 466.

⁵¹ Al-Ḳaṭî’î, 368/978-979 tarihinde, 95 yaşında olduğu halde, vefat etmiştir (Az-Zahabî, Mizânul-i’tidâl, I, 41, No. 312; Abu’l-Ḥusayn Muḥammad ibn Abî Ya’lâ, Ṭabaḳātu’l-Ḥanâbila, Mişr 1371 - 1952, II, 6-7, No. 579).

naklen) ve "Kitābu's-siyar" kısmında yer aldığını tasrih ederler. Halbuki An-Nasā'î'nin As-Sunan'ında bu isimde bir bölüm (kitab) mevcut değildir. Eğer An-Nasā'î'nin "As-Sunan" (yani "al-Muctabā", "al-Muctanā" veya "As-Sunanu's-Şuğrā") adlı mecmuasından hariç diğer bir eseri (meselâ As-Sunanu'l-Kubrā'sı) kastediliyorsa, tasrihi icab etmekte idi. Zira, aksi takdirde, yâni yalnız "An-Nasā'î"de denildiği zaman, muhakkak "Al-Muctabā" (as-Sunanu's-Şuğrā) sının anlaşılması, muhaddisler arasında artık kaide haline gelmiş bir keyfiyettir⁵².

Al-Buḥārî, "As-Siyar" ile "Al-Cihād"ı birleştirerek, ikisini de bir tek bölüm (kitab) haline getirmiştir. An-Nasā'î'nin de "As-Sunan"ında "al-Cihād" adlı kitab mevcut olup, ne bunda, ne de diğer kitaplarında, zikri geçen hadîse tesadüf edebildik.

Al-Buḥārî'nin şârihi Al-'Aynî, bu hadiste Al-Buḥārî, Sufyân At-Ṭawrî'nin rivayetini -hepsinden büyük "hafız" olduğundan dolayı-tercih etmiştir, demektedir. Muslim ise, *Al-A'maş'ın râvilerinden* en büyük "hâfiz" Abu Mu'âwiya olduğunu kabul ederek, onun rivayetini tercih etmiştir. Aynı şekilde İbn Mâca ve Aḥmad İbn Ḥanbal dahi Abū Mu'âwiya'nın rivayetini tercih etmişlerdir⁵³.

Binaenaleyh, Hadiste geçen en büyük rakkam (1500) Sufyân At-Ṭawrî yoluyla, yalnız Al-Buḥārî'nin Al-Câmi'u's-Şaḥîḥ'indeki metinde yer almaktadır. Keza en küçük rakkam (500) da yalnız Al-Buḥārî'nin Aş-Şaḥîḥ'indeki metinde (Al-A'maş'ın diğer ravisi olan Abū Ḥamza Muḥammad ibn Maymūn As-Sukkarî'ye istinaden) mevcut bulunmaktadır. Ancak orta rakkam (600 ile 700 arasında) Al-A'maş'ın râvilerinden olan Abū Mu'âwiya Muḥammad ibn Ḥâzim'e istinaden hem Muslim, hem İbn Mâca hem Aḥmad İbn Ḥanbal tarafından hadîs mecmûalarına derc edilmiştir ki, Al-Buḥārî de onu, gördüğümüz gibi, varyant olarak zikr etmektedir.

Hazreti Peygamberce emir buyurulan İslâm devletinin ilk nüfus sayımının neticesi, şu anda, bizi bilhassa ilgilendirmiyor. Alınan neticenin 500 mü 600 ilâ 700 mü yoksa 1500 mü olduğu, veyahut muhtelif rakkamların müteaddit sayım neticesinde mi alınmış bulunduğu mes'elesi, tâlî ehemmiyeti haizdir. Asıl bizi ilgilendiren mes'ele *İslâmiyyetin doğuşundan kısa bir müddet sonra ve İslâm Devletinin kuruluşunun hemen akabinde*, Hazreti Muhammed'in *istatistiğe ehemmiyet vermiş olması ve ilk nüfus sayımının yapılmış bulunması* keyfiyettir. Şu halde -Al- Muhallab ibn Abî Sufra Al-'Atakî (83/702) nin işaret ettiği vechile -bir İslâm devletinde umûmî nüfus sayımına itina edilmesi *Sünnettir*⁵⁴.

R é s u m é

(Prof. M. Tayyib Okiç: Le premier recensement dans l'histoire de l'Islam)

Dans cet article, l'auteur s'intéresse à une tradition prophétique (avec toutes ses variantes), concernant le premier recensement dans l'histoire de l'Islam et qui a été effectué sur l'ordre du Prophète, lui même.

La tradition en cause se trouve rapportée dans les quatre grands recueils canoniques des traditions authentiques, c'est à dire dans les deux "Şaḥîḥs" d'Al-Buḥārî et de Muslim; dans les deux "Sunans" d'An-Nasā'î et d'Ibn Mâğa (ainsi que dans les deux "Musnads" d'Aḥmad İbn Ḥanbal et d'Abū Ya'la).

⁵² Bkz. meselâ: At-Ta'rif bi'l-İmâm An-Nasā'î (Sunanu'n-Nasā'î, Mişr 1348/1930 s. "d" = "د")

⁵³ 'Umdatul-kârî, VII, 99; bkz. keza Al-Ḳaşallânî, İrşâd, V, 175.

⁵⁴ Al-'Aynî, 'Umdatul-kârî, VII, 98.

Ce recensement fut effectué peu après la fondation de la Cité-Etat musulman ede Médine, sur un ordre du Prophète, ainsi libellé: "Mettez moi par écrit [les noms de tous] ceux qui professent l'Islam".

L'auteur de l'article a également fait mention de ceux qui ont transmis cette tradition, tradition dont il donne le texte arabe, en l'accompagnant de sa traduction en langue turque.